

XVII стст.», якая без сумневу будзе надалей папаўняцца інфармацыяй на падставе новых архіўных звестак; «Дакументы і матэрыялы: рэгесты» з аглядам усіх папярэдніх набыткаў у вывучэнні жыцця і дзейнасці Цяпінскага, а таксама «Агляд літаратуры».

У сваіх рэдакцыйных заўвагах Ханс Ротэ адзначыў, што мажлівасць пазнаёміцца больш шырокай публіцы з унікальным выданнем паўстала выключна дзякуючы ініцыятыве і клопату Г. Галенчанкі, які (як калісьці сам Цяпінскі аб'ездзіў у пошуку старых кніг *тяжкіе дороги*) зрабіў шэраг выніковых паездак у Расію і Нямеччыну. Дарэчы, у Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь цяпер захоўваюцца мікрафотакопіі славутага *Евангелля*.

Якасны аналіз старабеларускай мовы Цяпінскага даў у сваім гістарычным і мовазнаўчым каментарыі («Евангелле Васіля Цяпінскага як помнік літаратуры і кнігадрукавання») Ігар Клімаў, які адзначыў эпізядычны характар перакладаў Бібліі ў XVI ст., што паўставалі пераважна з прыватнай ініцыятывы з мэтай пашырэння Святога Письма на мясцовай мове. Пераклады рабіліся пераважна з царкоўнаславянскай, чэшскай і польскай моў. Ён таксама адзначыў, што двухмоўны тэкст Цяпінскага (што і вылучае яго сярод іншых кірылічных усходнеславянскіх выданняў), які «русыкі» *Катэхізіс* Буднага, былі скіраваны на праваслаўнае насельніцтва ВКЛ. Разглядаючы тэкст *Евангелля* з гісторыка-філалагічнага боку, Клімаў закрануў пытанні тэхнікі перакладу, фанетычныя і лексічныя асаблівасці мовы Цяпінскага.

Прафесар-славіст Ханс Ротэ прадставіў у выданні падрабязны лексіка-семантычны аналіз тэксту, а таксама параўнаў яго са значнымі польскамоўнымі перакладамі Бібліі XVI ст., сярод якіх *Брэсцкая Біблія* 1563 г., *Новы Завет* Сымона Буднага 1572 г. і інш. Менавіта пераклад Буднага, на думку нямецкага прафесара, і лёг у аснову *Евангелля* Васіля Цяпінскага.

Напрыканцы выдання прадстаўлена бібліяграфія, якая ўключае шмат літаратуры, прысвечанай жыццю, дзейнасці і творчасці Цяпінскага. З прыемнасцю быў заўважаны нават пераклад Алеся Разанава *Предмовы* Цяпінскага, які па сутнасці з'яўляецца паэтычным пераўтварэннем геніяльнага сярэднявечнага твора.

Гэтае выданне не прэтэндуе на тое, каб даць вычарпальныя адказы на ўсе загадкі, звязаныя з постаццю Васіля Цяпінскага. Яго задача больш сціплая, хаця і дастаткова амбіцыйная: сістэматызаваць і прасвятліць самі пытанні, каб наступныя пакаленні даследчыкаў мелі ґрунтоўную базу для далейшых пошукаў.

В. У. Бабкова

— ◇ —

НОВЫЯ ВЫДАННІ СТАРАБЕЛАРУСКІХ ПМНІКАЎ

Мовазнаўчая манаграфія, прысвечаная Віленскаму катэхізісу 1585 г.

Fałowski A. Język ruskiego przekładu Katechizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków: Universitas, 2003 (Studia Ruthenica Cracoviensia, 2). 196 s.

Манаграфія вядомага кракаўскага славіста, даследчыка гісторыі ўсходнеславянскіх моў Адама Фалоўскага прысвечана аднаму з ранніх беларускіх старадрукаў — каталіцкаму катэхізісу, выдадзенаму ў 1585 г. у Вільні і перакладзенаму з лацінскага катэхізіса Пятра Канізія. Праца падае пільнае і дэталёвае апісанне мовы старабеларускага помніка і асаблівасцей яго перакладу, а таксама змяшчае фотатыпічную публікацыю віленскага старадрука і яго лацінскага арыгінала (паводле аднаго кракаўскага выдання 1570 г.)¹.

Віленскі катэхізіс, цікавы помнік старабеларускага друкарства, дагэтуль быў малавывучаны. Ён быў вядомы ўсяго ў адным вельмі дэфектным экзэмпляры (ацалела 11 аркушаў з 52), які зберагаецца ў былой Публічнай бібліятэцы (цяпер Расійскай нацыянальнай) у С.-Пецярбургу. Толькі нядаўна стала вядома, што ва ўніверсітэцкай бібліятэцы Упсалы ў Швецыі знаходзіцца яшчэ два экзэмпляры (сігнатуры Kurk. Slav. 1, Kurk. Slav. 157), якія ўтрымліваюць поўны тэкст выдання. Менавіта гэтая акалічнасць, відаць, натхніла кракаўскага мовазнаўца даследаваць старабеларускі помнік і выдаць яго тэкст. У навуцы маюцца фактычна толькі адна праца, прысвечаная Віленскаму катэхізісу — гэта мовазнаўчы артыкул Я. Карскага², які, аднак, пагрунтаваны на пецярбургскім экзэмпляры, а таму апісвае мову твора фрагментарна (s. 15)³.

Праца А. Фалоўскага складаецца з трох раздзелаў. У першым раздзеле (s. 11—27) аўтар разглядае ўмовы і акалічнасці, якія прывялі да з'яўлення твора ў друку. Другі раздзел (s. 29—90) прысвечаны мове помніка: тут аналізуецца яго графіка, фанетычныя і марфалагічныя з'явы, лексічныя асаблівасці. У трэцім раздзеле (s. 91—99) даследчык дае ацнку перакладу катэхізіса. Завяршае працу падвядзенне вынікаў і індэкс каменціраваных слоў і выразаў, разгледжаных пры аналізе слоўніка ў другім раздзеле. Далей у выданні змешчаны фотатыпічныя рэпрадукцыі старабеларускага катэхізіса (s. 111—163) і яго лацінскага арыгінала (s. 167—196).

Першы раздзел манаграфіі А. Фалоўскага з'яўляецца, па сутнасці, уводным. Тут падаюцца абагульненыя звесткі пра раннія ўсходнеславянскія катэхізісы, што пабачылі свет у XVI ст. У лік такіх твораў уваходзіць, апрача Віленскага катэхізіса 1585 г., Нясвіжскі катэхізіс 1562 г., неадшуканы катэхізіс Стафана Зізанія 1595 г., рукапісны катэхізіс 1600 г., цяпер ужо страчаны, але вядомы паводле публікацыі 1890 г. Таму праца Фалоўскага ўводзіць у навуковы ўжытак каштоўную крыніцу беларускай мовы і рэлігійнай літаратуры 2-й паловы XVI ст.

Выхад у свет Віленскага катэхізіса стаў часткай шырокай выдавецкай праграмы, распрацаванай езуітам Антонам Пасевіна (1533—1611), папскім легатам у Рэчы Паспалітай, выдатным пісьменнікам і тэолагам. Гэтая праграма была накіравана на прапаганду ідэй каталіцызму і царкоўнай уніі. Згодна з праграмай мелася распаўсюджваць сярод праваслаўных прапагандысцкія творы, надрукаваныя на розных мовах. У творах мусіла, з аднаго боку, даводзіцца заганнаць праваслаўнай царквы, наяўнасць хібаў у яе дагматыцы і абрадах, а з другога — паказвацца перавага каталіцтва і вяршэнства папы. Выдавецкі план Пасевіна налічваў каля 15 розных твораў (s. 17—19), з якіх ажыццёўлена было толькі некалькі выданняў на лацінскай мове⁴ і адзінае на старабеларускай — Віленскі катэхізіс. Такая сціпласць вынікаў тлумачыцца, напэўна, адсутнасцю ў Пасевіна ўласнай друкарні і здольных перакладчыкаў, якія маглі б перакласці складаныя тэалагічныя творы на старабеларускую ці царкоўнаславянскую мову. У яго мелася некалькі славянскіх перакладчыкаў: харват Стафан Дрэнацкі, беларусы Андрэй Палонскі і Васіль Замаскі, апошні пад час вучэння ў Віленскай езуіцкай семінарыі з праваслаўя перайшоў у каталіцызм (s. 15, 22—24). Хаця ўсе яны служылі перакладчыкамі ў Пасевіна пад час яго вандроўкі з пасольствам у Маскву ў 1581—1582 гг., але А. Фалоўскі мяркуе, што пераклад Віленскага катэхізіса быў выкананы не імі. Паводле адной згадкі самога Пасевіна 1585 г., у езуіцкай семінарыі ў Браневе (Вармія, на мяжы з Прусіяй) быў здзейснены «русыкі» пераклад катэхізіса Канізія (s. 25). Сапраўды, гэтая праца была патрэбна хутчэй за ўсё езуіцкім вучэльніям і магла быць выканана сіламі іх вучняў.

Напрыклад, у Віленскай езуіцкай акадэміі, заснаванай у 1570 г., вучылі на «рускай» мове тлумачэнню Святога Пісьма і катэхізіса (s. 16).

Невядома, у якой віленскай друкарні быў надрукаваны старабеларускі пераклад катэхізіса. Хутчэй за ўсё гэта адбылося ў друкарні Віленскай езуіцкай акадэміі, якая раней належала кн. Мікалаю Крыштафу Радзівілу Сіротцы (s. 26). Езуіцкія друкары выкарысталі кірылічныя літары друкарні Мамонічаў, якая на той час у горадзе адзіна друкавала кірыліцай. Як адзначае маскоўская кнігазнавец А. Зёрнава, набор катэхізіса зроблены неахайна, з вялікай колькасцю памылак і пропусках, няправільных пераносаў і немагчымай арфаграфіяй, што вяртае ў наборшчыкаў няведанне кірылічнага пісьма і «рускай» мовы⁵.

У другім раздзеле кракаўскі славіст пераходзіць да разгляду мовы твора. Гэты раздзел разбіты на тры падраздзелы (графіка і фанетыка, флексія, слоўнік), дзе аўтар выкладае моўны матэрыял. Пасля кожнага падраздзела змяшчаюцца заўвагі, у якіх абмяркоўваецца характар і значэнне гэтага матэрыялу. Аўтар пільна падае ўсе напісанні, падзяляючы іх на дагістарычныя і гістарычныя формы і адзначаючы непаслядоўнасці ці блытаніну літар (s. 29—39). У арфаграфіі помніка спалучаюцца паўднёва-, усходне- і заходнеславянскія рысы. Падобная гетэрагеннасць арфаграфіі была ўласціва старабеларускаму пісьменству (асабліва ў рэлігійных жанрах), якое абаяралася на іншаславянскія традыцыі.

У цэлым у Віленскім катэхізісе дамінуюць усходнеславянскія рысы. За ключчым некаторым з’яў, абумоўленым царкоўнаславянскім уплывам (панаванне няпоўнагалосных спалучэнняў, перавага паўднёvasлавянскіх рэфлексаў на месцы былых спалучэнняў *dj, *ij, *kj, няўсходнеславянская рэфлексацыя пачатковага галоснага кшталту *единь*), арфаграфія помніка ў асноўным тыповая для старабеларускага пісьменства. У творы была фанема <ѣ> ўстойліва перадаецца праз літары *e* ці *ě*, зрэдку праз *u*, на месцы былой фанемы <ѣ> ў ненаціскавой пазіцыі выступае літара *e* (*светыхъ, маметь, се зачаль*). Выкарыстанне літары *o* на месцы былой фанемы <e> пасля шыпячых і <c> (*жоны, чому, шостое*) сведчыць, што шыпячыя <c> і <ч> у мове помніка зацвярдзелі (*напродъ, тры, намесцу*). Як і ў старабеларускіх помніках, у катэхізісе шырока адлюстравана на пісьме асіміляцыя паводле глухасці-звонкасці, але амаль выключна ў дачыненні да прыставак і прыназоўнікаў (*з моцью, с потребы, од тѣла*), у іншых пазіцыях слова гэтая з’ява назіраецца рэдка (*оубоство*). Катэхізісу таксама ўласціва зацвярдзенне канцавых губных (*любовь, седмь*), пераход [v] і [u] у [ü] (*к повченію, оу вильни*), рэдкія, але надзейныя прыклады акання (*таго, доставѣрне, ноипаче*), некаторыя паланізмы ў арфаграфіі: прыназоўнік *ку* (*ку вѣре*) і формы без эпентэзы (*збавенія, исправляи*). Такія рысы прысутнічалі (разам з царкоўнаславянскімі) у іншых беларускіх друках XVI ст.⁶

Марфалагічныя з’явы ў працы А. Фалоўскага разлічаны вельмі ўважліва, хаця і выпісаны не сістэматычна (s. 41), паводле абраных формаў (s. 57). Прааналізаваны ўсе зменныя часціны мовы (разам з прыметнікамі), апрача прыслоўя. Ён канстатуе, што марфалогія катэхізіса ўласціва спалучэнне царкоўнаславянскіх і беларускіх з’яў (s. 57—58). Але ніводная з царкоўнаславянскіх рыс не праведзена паслядоўна і кантаміне з беларускімі формамі. Так, назоўніку ўласціва хістанне канчаткаў Р. скл. адз. л. для неадусаўлёных назоўнікаў (*блуда, тѣла — гневу, чину*), канчаткаў Д. скл. адз. л. (*миру — духови*), канчаткаў Н. скл. мн. л. м. р. (*человецы, пророци, настери — сынове*), канчаткаў Р. скл. мн. л. (*отъ еретикъ, грѣхъ —*

еретиковъ, грѣховъ). У прыметніка назіраецца хістанне канчаткаў Р. скл. адз. л. м. р. у цвёрдай аснове (*моцного — правдиваго*) і Р. скл. адз. л. ж. р. (*церковное — вечной — святых*). У часовай сістэме дзеяслова разам з перфектам (звычайна без звязкі) прысутнічае аорыст і (радзей) імперфект, а таксама складаны будучы час кшталту *будеши иметь* (s. 41—56). Даследчык указвае на амаль поўнае супадзенне флексійных рыс Віленскага катэхізіса з выданнямі Скарыны (s. 58).

Пры даследаванні помніка А. Фалоўскі кіраваўся ідэяй пра блізкасць мовы Віленскага катэхізіса да мовы Скарыны. Пры гэтым параўнанне марфалагічных рыс катэхізіса з мовай Скарыны зроблена паводле досыць старога артыкула А. Жураўскага⁷; больш новая і дэтальная манаграфія беларускіх мовазнаўцаў⁸, якая прысвечана марфалогіі твораў Скарыны, засталася, відаць, невядомай кракаўскаму даследчыку.

Лексікалогія перакладу вывучана ў манаграфіі глыбока і рознабакова. Даследчык адзначае, што пераклад налічвае каля 1,38 тыс. лексічных адзінак, аднак большасць з іх належыць да агульнаславянскіх ці агульнаўсходнеславянскіх, а таму не паграбуе асаблівых заўваг. Увагу кракаўскага славіста прыцягнулі пераважна паланізмы, лацінізмы, калькавання на лацінскі ці польскі ўзор рэлігійных тэрмінаў. Пры гэтым ён адзначае незадавальняючы стан развіцця гістарычнай лексікалогіі ўсходнеславянскіх моў (s. 58), што прымусіла яго кіравацца польскімі і лацінскімі лексікаграфічнымі крыніцамі. Свой матэрыял ён выкладае ў выглядзе слоўніка (s. 59—85), 148 адзінак якога змешчаны ў парадку іх з’яўлення ў тэксце.

Наступным крокам А. Фалоўскага стала параўнанне ўсіх 1380 лексічных адзінак Віленскага катэхізіса са слоўнікам Скарыны⁹. Даследчык прыходзіць да высновы, што катэхізіс залежыць ад мовы Скарыны і ў лексічных адносінах, паколькі паміж імі паводле формы і значэння супадае больш за 910 слоў (s. 85). Значная частка тых слоў, якія не ўвайшлі ў гэты лік, выяўляе розную ступень блізкасці (дэрываты ці ідэнтычныя формы, адрозныя паводле значэння), што аўтар і паказвае на канкрэтным матэрыяле, які налічвае 42 адзінкі (s. 86—87). З ліку астатніх даследчык вызначае 47 царкоўнаславянізмаў і 55 паланізмаў, а таксама яшчэ некалькі запазычанняў з іншых моў.

Цікавым з’яўляецца аналіз сінаніміі перакладу, якая ўзнікае на грунце адвольных слоў лацінскага арыгінала (s. 88—90). Падобны лексічны аналіз амаль невядомы ў беларускім мовазнаўстве (як і ў савецкім), але шырока распаўсюджаны ў заходняй навуцы і актыўна выкарыстоўваецца польскімі лексікаграфамі. Аўтар прыходзіць да высновы, што перакладчыкі шырока выкарыстоўвалі сінанімію, імкнучыся да максімальнай зразумеласці твора, пры гэтым элементы царкоўнаславянскія, усходнеславянскія і польскія выступалі як раўнапраўныя (s. 88).

У апошнім трэцім раздзеле А. Фалоўскі ацэньвае пераклад як невысокі, насычаны памылкамі і пропускаямі. Ён падае тыпалогію памылак (граматычныя, лексіка-смантычныя, тэксталагічныя), абмяжоўваючыся толькі прыкладамі, узятымі пераважна з першай часткі катэхізіса (s. 91—99). Аналіз памылак паказвае, што перакладчыкі, за выключэннем некалькіх выпадкаў, правільна інтэрпрэтавалі лацінскі тэкст, але сутыкаліся з вялікімі цяжкасцямі пры перадачы яго на тую мову, на якую перакладалі (s. 91). Найбольшыя складанасці ім стварала выкарыстанне прыметнікаў і часоў дзеяслова. На думку даследчыка, памылкі тлумачацца тым, што пераклад выконваўся на мову, блізкую да Скарынавай, якая была дастаткова штучнай мовай.

У заключэнні А. Фалоўскі спрабуе высветліць, якой жа трэба прызнаць мову Віленскага катэхізіса — беларускай ці царкоўнаславянскай (s. 101—102). Ідучы ўслед за А. Жураўскім, які адносна выданняў Скарыны ў сваім артыкуле 1968 г. выкарыстоўваў статыстычныя падлікі¹⁰, кракаўскі славіст таксама абраў шэраг дыферэнцыйных з’яў. Сувядомыя царкоўнаславянскія і беларускія рэфлексаў у гэтых з’явах вельмі падобны да даных Жураўскага адносна Скарыны і паказваюць перавагу царкоўнаславяншчыны ў мове Віленскага катэхізіса. Гэта дае падставы даследчыку сцвярджаць, што мова Віленскага катэхізіса супадае з мовай выданняў Скарыны (s. 102). Як мяркуе аўтар, гэта быў, верагодна, свядомы выбар езуіцкіх перакладчыкаў, якія абралі варыянт мовы, аптымальны ва ўмовах таго часу для каталіцкай прапаганды, адрасаванай усходнім славянам як Рэчы Паспалітай, так і Масковіі. Аднак недасканалы пераклад, відаць, не дазволіў рэалізаваць у прапагандзе тых мэт, якія былі закладзены Пасевіна.

Манаграфія А. Фалоўскага істотна ўзбагачае беларусістыку і служыць значным унёскам у гісторыю моў усходніх славян і народаў даўняй Рэчы Паспалітай. Яна не толькі знаёміць навуковы свет з цікавым помнікам ранняга старабеларускага кнігадруку, але дае грунтоўны і цэласны аналіз яго мовы і перакладу. Абрамы даследчыкам падыход звязвае мову Віленскага катэхізіса з мовай выданняў Скарыны. Відаць, такі падыход правільны і заканамерны, калі ўлічыць характар катэхізіса (пераклад у мэтах рэлігійнай прапаганды) і значную ролю царкоўнаславянскай традыцыі ў гісторыі беларускага пісьменства. Магчыма, што такіх твораў, якія маюць «мову Скарыны» (г. зн. рутэнізаваную, дэмакратызаваную царкоўнаславянскую мову), у старабеларускім пісьменстве значна больш, чым здавалася дагэтуль. Праца кракаўскага вучонага стварае добры падмурак для далейшых пошукаў і даследаванняў у галіне старабеларускага пісьменства.

¹ Пераклад твора Пятра Канізія, выкананы Якубам Вуйкам, з’явіўся і на польскай мове (Кракаў, 1570), але ніводнага яго экзэмпляра не захавалася.

² Карский Е. Ф. Два памятника старого западнорусского наречия: 1) Лютеранский катехизис 1562 года и 2) Католический катехизис 1585 года // ЖМПН. 1893. (Ч. 288) № 8. С. 406—430 (перавыданне: Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. С. 188—207).

³ Апрача артыкула Карскага маюцца толькі сціплыя згадкі пра Віленскі катэхізіс у каталогах старадрукаў І. Каратаева, К. Эстрайхера і некаторых іншых (s. 14—15), а таксама ў даведніках, энцыклапедыях і некаторых спецыяльных працах. Матэрыял з Віленскага катэхізіса выкарыстоўваў у сваёй працы шведскі славіст А. Ніхольм (гл.: Nyholm A. Två «svenska» lutherska katekeser på gyska. Uppsala, 1996).

⁴ А. Фалоўскі называе гэтыя выданні: *Interrogationes et responsiones de processione Spiritus Sancti a Patre et Filio desumptae, ac brevior et dilucidior ordine digestae, ex libro Gennadii Scholarii Patriarchae Constantinopolitani* (Вільня, 1581; 1583); *De primatu papae* (Вільня, 1582); *Ad parochos diocesis Vilnensis epistola* (Вільня, 1582).

⁵ Зернова А. С. Типография Мамоничей в Вильне XVII века // Книга: Исследования и материалы. 1959. Т. 1. С. 167—223, гл. с. 181.

⁶ Клімаў І. П. Фарміраванне старабеларускай арфаграфіі ў першадрукаваных тэкстах // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2000. № 3. С. 134—137.

⁷ Жураўскі А. І. Мова друкаваных выданняў Ф. Скарыны // 450 год беларускага кнігадрукавання. Мн., 1968. С. 277—304.

⁸ Гл.: Булыка А. М., Жураўскі А. І., Свяжынскі У. М. Мова выданняў Францыска Скарыны. Мн., 1990.

⁹ З прычыны адсутнасці іншых прац у гэтым рэчышчы кракаўскі вучоны кіраваўся «Слоўнікам мовы Скарыны», складзеным У. Анічэнкам (Мн., 1977—1984), хаця і з пэўнай асцярогай, адзначаючы наяўнасць у ім значнай колькасці памылак.

¹⁰ Аднак і гэты падыход не застаўся без крытыкі (гл.: Шакун Л. Моватворчасць Ф. Скарыны ў асветленні сучаснай навукі // Веснік БДУ. Сер. 4. 1990. № 3. С. 19—23).

Навуковая публікацыя старабеларускага перакладу «Гісторыі аб Атылі, каралі угорскім»

Zoltán András. Oláh Miklós Athila című munkájának XVI századi lengyel és fehérorosz fordítása. Nyíregyháza, 2004. 554 lap. (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae, 6).

Венгерскім славістам Андрэсам Золтанам, які даўно даследуе старабеларускую спадчыну і яе рэцэпцыю ва ўсходнеславянскім свеце, здзейснена шматгаб’ёмная публікацыя цікавага твора даўняга перакладнага пісьменства Беларусі — «Гісторыі аб Атылі, каралі угорскім». Рукапіс перакладу знаходзіцца ва ўнікальным помніку старабеларускай кніжна-пісьмовай культуры — т. зв. Пазнанскім зборніку, які быў створаны ў 1580-х ці 1590-х гг. прафесійным пісцом з Вільні (відаць, дзеля продажу)¹. Апрача аповесці пра Атылу ў зборніку змяшчаецца летапіс ВКЛ (т. зв. спіс Рачынскага), некалькі невялікіх тэкстаў і яшчэ два каштоўныя перакладныя творы: рыцарскія аповесці пра Трышчана і пра Баву². Іншыя беларускія спісы гэтых трох перакладных аповесцей больш не вядомыя³. Зборнік, які налічвае 172 аркушы⁴, знаходзіцца ў бібліятэцы графаў Рачынскіх у Познані (адкуль і яго назва), дзе захоўваецца пад № 94. Упершыню ён быў адкрыты і апісаны ў 1846 г. В. Бадзянскім, вядомым украінскім і расійскім славістам і публіцыстам, а даследаваны знакамітым польскім вучоным А. Брукнерам⁵. Ён вызначыў крыніцу перакладу — польскі пераклад Цыпрыяна Базыліка *Historia spraw Atyle Krolá Wegierskiego* (Кракаў, 1574), выкананы паводле лацінскага трактата *Athila* венгерскага гуманіста і пэта Міклаша Олага (1493—1568). Варта адзначыць, што на венгерскую мову твор Олага быў перакладзены толькі ў 1977 г.

Трансільванскі румын па паходжанні (яго сапраўднае імя Нікалаі Алаі), Олаг належаў да эліты шматэтнічнай венгерскай манархіі. Гуманістычна адукаваны, ён займаў вышэйшыя царкоўныя посты краіны — Эстэргамскага архібіскупа, прымаса Венгрыі, а таксама з’яўляўся фактычным кіраўніком краіны пры малалетнім каралі Людовіку (Лаёшу) II. Аднак пасля катастрафічнай бітвы пад Мохачам (1526) Олаг мусіў пакінуць Венгрыю і доўгі час пражываў у Нідэрландах, дзе выконваў абавязкі сакратара Марыі Габсбургскай⁶ і ліставаўся са славутым гуманістам Эразмам Ратэрдамскім. У 1537 г. Олаг скончыў сваю псеўдагістарычную працу *Athila*, у якой паказаў ідэалізаваны вобраз Атылы, правадара старажытных гунаў, якія ў тая часы лічыліся продкамі венграў. Ідэалізацыя мінулага — тыповая рыса венгерскай літаратуры паслямохачскага перыяду, калі Венгрыя страціла незалежнасць і была падзелена на тры часткі туркамі, іх васалам (Трансільваніяй) і аўстрыйскімі Габсбургамі.

Праца Олага заставалася ў рукапісе, пакуль не была надрукавана ў якасці ўстаўкі ў вялікую гістарычную працу *Resum ungaricarum* (Базель, 1568) іншага гуманіста — Антона Банфіні (каля 1427 — паміж 1502—1505). Гэты італьянец працаваў у Будзе пры двары венгерскага караля Мацяша Корвіна (1458—1490), што захапляўся рэнесанснай культурай і мецэнатстваваў еўрапейскім гуманістам. Менавіта пры яго двары пераасэнсоўваецца роля правадыра гунаў Атылы⁷, які ідэнтыфікуецца з самім Корвінам. Атыла трактуецца як мудры і справядлівы ўладар, што праводзіць цэнтралізатарскую палітыку і стварае магутную дзяржаву. Такая трактоўка імпанавала Корвіну, тым больш што ён, паходзячы з беднага шляхецкага роду з Валахіі, не мог пахваліцца прыналежнасцю да арыстакратыі. Легенда пра Атылу прапагандавала каралеўскі аўтарытэт і ідэю самаўладства, якой супрацьстаялі самавольства і прыхамаць магнатаў. Таму Банфіні ў сваёй працы ідэалізаваў Атылу, надзяляў яго гуманістычнымі якасцямі і паказваў як выразніка інтарэсаў народа⁸.

Твор Олага працягваў гэтую традыцыю і ствараў прывабны вобраз «караля уграў». Атыла ў працы з'яўляецца носьбітам станоўчых якасцей, хаця аўтар не пазбаўляе свайго героя і некаторых адмоўных рыс. Аднак яны працягваюцца зрэдку і не парушаюць у цэлым станоўчай характарыстыкі Атылы. Пры гэтым жорсткія і крываваыя ўчынкі, якія творыць Атыла і яго войска пад час войнаў, аўтар апісвае сціпла і мімаходзь. Маральную адказнасць за іх аўтар цалкам здымае са свайго героя. Атыла з'яўляецца інструментам боскай волі, ён — боскі біч, якім Бог карае хрысціянскія народы за іх грахі. Таму Рымская імперыя, як і асобныя ўладары, не ў стане супрацьстаяць націску Атылы — гэткай, можна сказаць, з'яўляецца гістарычная канцэпцыя Олага.

Венгерскі царкоўнік пачынае жыццёпіс Атылы з бітвы на р. Цісе, калі загінулі угорскія «гетманы», пасля чаго Атыла быў абраны «каралём уграў». Сваё апавяданне аўтар заканчвае паказам варажасці паміж сынамі Атылы пасля яго раптоўнай смерці ў шлюбную ноч. У 17 невялікіх раздзелах аповесці больш-менш падрабязна апісаны ў асноўным толькі паходы «войска» Атылы на захад: да «французаў» (галаў) з бітвай на Каталаўнскіх палях і да секванаў, а таксама паход на Адрыятыку і ў Італію. Гістарычны матэрыял аздоблены прамовамі галоўнага героя, партрэтамі персанажаў, дадатковымі сюжэтамі і іншымі белетрыстычнымі элементамі. У цэлым твор нагадвае сабой займальны аповед, хаця Олаг ствараў гістарыяграфічную працу, а таму імкнуўся пазбегнуць фантастычных дэталей і містыкі, спасылаўся на старажытных аўтараў і «угорскія хронікі».

З'яўленне польскага і беларускага перакладаў гэтага твора пра Атылу ў 1570-х гг. невыпадковае. Праца Цыпрыяна Базыліка (каля 1535 — пасля 1591) убачыла свет у час выбараў караля Рэчы Паспалітай, і сімпатыі перакладчыка былі на баку венгерскага прэтэндэнта трансільванскага князя Стафана Баторыя (лар. 16—17). Так, А. Золтан указвае на такую дэталю ў апісанні партрэта Атылы, як форма носа: у лацінскім тэксце выступае плоскі нос (*simo naso*), тады як Базылік робіць яго закружэным (*nosa zakrzywionego*), што можа быць свядомым адхіленнем перакладчыка, паколькі на вядомых выявах і паводле сведчанняў сучаснікаў Баторый меў арліны нос (лар. 18—19). Пасля абрання Баторыя каралём (1576—1586) у Рэчы Паспалітай абуджаецца цікавасць да венгерскай гісторыі. Як адзначае А. Золтан, некаторыя польскія кніжнікі параўноўвалі Баторыя з Атылам, а вайну з Масковіяй трактавалі як справядлівую, накіраваную на вяртанне Баторыем сваіх спрадвечных

земляў, паколькі, маўляў, венгры выйшлі з-над ракі Югры ў Масковію (лар. 549)⁹. Некалькі алюзій і сюжэтаў (легенда пра св. Уршулу) з перакладу Базыліка скарыстаў у сваёй польскамоўнай хроніцы і Мацей Стрыйкоўскі (лар. 80—89, 548—550). Відаць, невыпадковым з'яўляецца і пераклад выдання Базыліка, які ў 1558—1570 гг. працаваў на Беларусі, на старабеларускую мову.

Беларускі пераклад дакладна паслядоўнічае польскай версіі Базыліка, які правільна і нават элегантна перадаў лацінскі арыгінал (лар. 17—19). Ужо А. Брукнер ахарактарызаваў старабеларускі пераклад як вельмі літаральны, ледзь ці не транслітарацыйна польскага тэксту кірыліцай¹⁰, і з таго часу гэтую думку падзялялі ўсе іншыя даследчыкі (лар. 41—44, 543—544). Сапраўды, перакладчык пільна трымаўся літаральнасці, не дапускаючы адхіленняў ад тэксту, яго скарачэнняў ці пераробак, захоўваючы сінтаксіс і часта нават лексіку свайго польскага арыгінала, што было магчыма дзякуючы роднаснай блізкасці абедзвюх моў. У сучаснасці такая літаральнасць могла б лічыцца нормай перакладчыцкай практыкі¹¹, аднак для многіх вучоных XIX і пач. XX ст., якія ў старажытным пісьменстве шукалі самабытнасці, яна здавалася праявай неарыгінальнасці і несамастойнасці мыслення перакладчыка. Дзякуючы высокай літаральнасці старабеларускага перакладу, А. Золтан, з улікам лацінскага арыгінала, паспрабаваў рэканструяваць страчаныя фрагменты польскага перакладу Базыліка (лар. 29—37). Справа ў тым, што адзіна ацалелы асобнік кракаўскага старадрука, які захоўваецца цяпер у бібліятэцы Польскага АН у Курніку, мае некалькі пашкоджаных месцаў — напачатку і напрыканцы.

Разам з тым А. Золтан паказаў, што ў некаторых месцах перакладчык спрабаваў знайсці лексічныя замены свайму польскаму ўзорніку (лар. 46—51, 544—546). Аднак нават у гэтым выпадку ён нязменна паслядоўнічаў свайму арыгіналу ў сінтаксісе і колькасці слоў. Пры гэтым для замен перакладчык выкарыстоўваў іншыя паланізмы і толькі зрэдку — усходнеславянскія дыялектызмы (лар. 48, 545). А. Золтан указаў на некаторыя дыялектызмы, паслядоўна праведзеныя ў тэксце: *бусель* (адпавядае польск. *bocian*), *хороніи* (для *piękny* ці *culny*) (лар. 52—54). Далейшыя росшукі ў гэтым кірунку могуць дапамагчы ў рэканструкцыі роднага дыялекту перакладчыка. У той жа час ён не ведаў значэння некаторых польскіх слоў, прапускаючы іх ці перакладаючы памылкова (лар. 56).

А. Золтан канстатуе невысокую зацікаўленасць мовай беларускага перакладу з боку даследчыкаў (лар. 43 і наст.), нягледзячы на тое, што ён быў уведзены ў навуковы ўжытак яшчэ ў канцы XIX ст. Аналіз дзвюх існуючых публікацый помніка¹², выкананых расійскім літаратуразнаўцам А. Весялоўскім у 1888 г. (разам з дзвюма другімі аповесцямі Пазнанскага зборніка) і ўкраінскім даследчыкам В. Мікітасем у 1988 г., паказвае, што ніводная з іх не можа прэтэндаваць на статус крытычнай ці нават хаця б дакладнай. У публікацыі А. Весялоўскага маюцца нярэдка пропускі слоў і нават сказаў або іх фрагментаў, шматлікія памылковыя прачытанні (лар. 20—23, 550—552). Прычынай такой неахайнасці з'яўляецца недасяжнасць выдаўцу першакрыніцы: тэкст рукапісу быў на яго просьбу скапіраваны іншай асобай у Познані, што тады знаходзілася ў складзе Прусіі, і вычытаны А. Брукнерам (лар. 20—21). Усе астатнія (фрагментарныя) публікацыі твора ў XX ст. грунтваліся менавіта на тэксце выдання А. Весялоўскага. На яго падставе была выканана і адзіная поўная публікацыя Мікітасы, адметная ўкраінізаванай арфаграфіяй, што беспадстаўна

ператварэа твор у помнік украінскай мовы, і няўдалай рэканструкцыяй лакун старабеларускага рукапісу (ар. 24—27, 552—554).

Выданне А. Золтана фактычна з’яўляецца новай крытычнай публікацыяй старабеларускага помніка на падставе рукапісу і яго польскага арыгінала, з улікам лацінскай першакрыніцы. Праца пачынаецца з крытычнага раздзела на венгерскай мове (ар. 11—104). У эдытарскім раздзеле змешчаны цэлыя тры публікацыі: а) старабеларускага тэксту паводле Пазнанскага рукапісу ў выглядзе факсіміль і транслітарацыі кірыліцай (ар. 106-209), пры гэтым транслітарацыя нешматлікіх кароткіх маргіналіяў рукапісу з тэхнічных умоў апублікавана асобна (ар. 210—211); б) польскага тэксту Цыпрыяна Базыліка паводле адзінага экзэмпляра кракаўскага выдання 1574 г., таксама ў выглядзе факсіміль і транслітарацыі лацінкай (ар. 214—453); в) паралельнага супастаўлення польскай і старабеларускай транслітарацыі, што дазваляе вызначыць важнейшыя адхіленні ад лацінскага арыгінала (ар. 456—538). Выданне заканчваецца працяглым рэзюме крытычнага раздзела на рускай мове (ар. 539—554), што робіць працу аўтара больш дасяжнай славістам.

Факсіміль старабеларускага тэксту змешчана ў адсканаваным і паменшаным выглядзе, а таму не заўжды добра чытэльнае. Хаця транслітарацыя ў пэўнай ступені кампенсуе гэты недахоп, аднак і ў ёй дапушчаны невялікія памылкі, на якія ўжо ўказвалася крытыкай¹³. Некаторыя дробныя адхіленні можна адзначыць і пры транслітарацыі польскага тэксту, напрыклад: *inaczeu* (ар. 288) — *inaczej* (ар. 289).

Матэрыялы крытычнага раздзела і рэзюме на рускай мове ўжо друкаваліся венгерскім даследчыкам у розныя часы і ў розных крыніцах на працягу апошніх 15 год. Звездзеныя цяпер пад адну вокладку і забяспечаныя публікацыяй арыгінальных тэкстаў, яны разам ствараюць значнае выданне, якое зацікавіць як літаратуразнаўцаў, так і мовазнаўцаў. Такое выданне ліквідуе недахопы папярэдніх публікацый і ўводзіць у навуковы ўжытак грунтоўна падрыхтаваны тэкст, добра забяспечаны ў тэксталагічных адносінах. Можна сказаць, што славістыка ўзбагацілася каштоўнай працай, якая робіць дасяжным для далейшых даследаванняў цікавы помнік старабеларускай спадчыны.

¹ На гэта ўказвае Ст. Пташыцкі, вядомы польскі гісторык і археограф, выдавец летапісу Рачынскага (СПб., 1907), у лісце да А. Весялоўскага (гл.: Веселовский А. Н. Из истории романа и повести: Материалы и исследования. СПб., 1888. С. 130—131) (Сборник ОРЯС Имп. акад. н. Т. 44. № 3), хаця сам Весялоўскі датуе стварэнне рукапісу каля 1580 г.

² Іх мова дэтальна даследавана (гл.: Jasińska-Socha T. System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku: Opowieść o Tristanie; Opowieść o Bowie. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979). Аднак мова беларускай аповесці пра Атылу застаецца пакуль нявывучанай.

³ Адзінае выключэнне складае аповесць пра Баву, з якой у невядомы час быў зроблены спіс, што трапіў у 2-й пал. XVII ст. у Масковію. Перакладзеная (ці часткова пераказаная) на рускую мову, гэтая аповесць атрымала там вялікую папулярнасць і распаўсюджвалася ў мностве спісаў (гл.: Кузьмина В. Д. Рыцарский роман на Руси: Бова; Петр Златых Ключей. М., 1964. С. 28, 30—31, 246).

⁴ Амаль ва ўсіх крыніцах (пачынаючы з А. Весялоўскага і дагэтуль) фігуруе лічба 344 арк., аднак гэта колькасць старонак, і толькі Т. Суднік указвае правіль-

ную лічбу аркушаў (гл.: Судник Т. М. «Повесть о Трыстане» в Познанском сборнике XVI в. // Легенда о Тристане и Изольде. М., 1976. С. 698—703).

⁵ Brückner A. Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczynski'schen Bibliothek in Posen // Archiv für slavische Philologie. 1886. Bd. 9. S. 345—391.

⁶ Другая дачка іспанскага караля Філіпа Прыгожага і Хуаны Вар’яткі, удава маладога караля Людовіка (Лаёша) II (1506—1526), сына аднаго з Ягелонаў — Уладзіслава (Уласла) II, які быў не толькі венгерскім, але і чэшскім каралём. Лаёш II загінуў у бітве пад Мохачам, а яго ўдава ўцякла з Венгрыі і пасля смерці Маргарыты Аўстрыйскай была намесніцай (рэгентам) аўстрыйскіх Габсбургаў у іх нідэрландскіх уладаннях.

⁷ Атыла (Этэле, 406—453) — правадыр гунаў з 434 г., які здолеў аб’яднаць пад сваёй уладай самы вялікі саюз плямёнаў (уклоняючы аланаў, остготаў, герулаў, гепідаў і інш.), што калі-небудзь узнікаў на межах Рымскай імперыі.

⁸ Цікава, што такая інтэрпрэтацыя кантрастуе з вобразам Атылы ў пазнаантычнай літаратуры як жорсткага правадыра ваяўнічых гунаў, «пугі божаі» (паводле выразу ананімнага хроніста IX ст.), што наводзіла жах на цэлыя народы. Войны Атылы вызначаліся крывавамі жорсткасцямі і масавымі рабаваннямі і знішчэннямі насельніцтва захопленых гарадоў ці крэпасцей. Гэты вобраз ворага ўсёй еўрапейскай цывілізацыі замацаваўся і ў сярэднявечнай кніжнасці. Тым не менш Атыла зрабіўся цэнтральным героем венгерскай гісторыі. У эпоху Сярэднявечча венгры лічылі Атылу сваім продкам, а гунаў венгерскія і многія еўрапейскія кніжнікі атаясамлівалі з венграмі (ар. 38—40). У венгерскім фальклоры Атыла быў апеты як магутны валадар і народны правадыр, не менш ідэалізаваны вобраз Атылы стваралі і венгерскія сярэднявечныя крыніцы, што было падхоплена і развіта рэнесанснай гістарыяграфіяй.

⁹ Так думаюць і некаторыя беларускія даследчыкі (гл. рэц. А. Бразгунова на дадзенаю публікацыю А. Золтана ў: Беларускі гістарычны агляд. 2003. Т. 10. Сп. 1/2 (18/19). С. 387).

¹⁰ Brückner A. Ein weissrussischer Codex miscellaneus ... S. 346.

¹¹ Можна звярнуць увагу, што менавіта такім чынам перакладаюцца рускамоўныя тэксты на беларускую мову ў афіцыйным дыскурсе Беларусі — са строгай літаральнасцю не толькі ў сінтаксісе і лексіцы, але і ў граматыцы, часта нават да страты адrozenняў паміж рускай і беларускай мовамі (гл.: Іванова С. Ф. Наколькі блізкія блізкароднасныя мовы (Да вызначэння лінгвістычнай адлегласці паміж беларускай і рускай мовамі) // Сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы: Зборнік навуковых прац. Магілёў, 1998. С. 57—76).

¹² У час, калі праца А. Золтана рыхтавалася да друку, з’явілася новая, хаця і фрагментарная публікацыя помніка, выкананая А. Бразгуновым паводле рукапісу (гл.: Анталогія старажытнай беларускай літаратуры: XI — першая палова XVIII стагоддзя. Мн., 2003. С. 570—582).

¹³ Гл. рэц. А. Бразгунова ў: Беларускі гістарычны агляд ... С. 390.